

A HALADÁS NEVÉBEN

Az antifeudalizmus polgári szemléletű történelemfilozófiájában és a XIX. század társadalomtudományában kiemelkedő szerepet játszó fogalom a haladásé. A felvilágosító racionalista és a korai pozitivisták gondolkodásának egyaránt kulcsszava. Akár a haladás kultuszáról is beszélhetnénk mint a XVIII—XIX. század haladó szellemi életének uralkodó vonásáról. Oly erős volt a haladásba vetett hit, hogy nemcsak a haladáspártiak, de a közvéleménytől való félelmükben a haladás ellenzői is a haladásra hivatkoztak. Előfordult — mint Balzac írja *D'Orca képviselő* című művében —, hogy a kormányok legreakciósabb intézkedéseiket is a haladás nevében hozták. Ezzel megszűnt minden határ a tulajdonképpeni haladás és a vele elvileg szembenálló másik pólus között.

A haladás pozitív tudományos tartalma a felvilágosodás gondolkodói-nál még alig körvonalazódott. A haladást egyszerűen az ész, a megismerés haladására vezetik vissza: az ember és társadalom vég nélküli önkiteljesítésére. A felfelé ívelő mozgás elvét a XVIII. század haladáselméletei már tartalmazták, e mozgás fő forrásának az emberi észet tartották. A valóságos viszonyok ezzel a fejük tetejére álltak.

Nem szabad viszont elfelejteni, hogy az ész istenítése is hozzájárult az emberi értelem felszabadításához a teológia, skolasztika és az egyed-uralkodók zsarnoksága alól. A XVIII. század haladáseszméit általában forradalmi szellem hatotta át. Ezek az eszmék az ember jövőbe vetett hitét hordozták, egyfajta hitet abban, hogy a szabadság és egyenlőség megvalósítható. A társadalmi haladás három eszmény felé vezet bennünket, ezek: a nemzetek közötti egyenlőtlenség felszámolása, egy nép különböző társadalmi osztályai közötti egyenlőség megteremtése, az ember (erkölcsi) önmegvalósítása. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a XVIII—XIX. század mély történelemfilozófiai és irodalmi víziói a mechanicista eredetű, egyszerűsítő haladás-szemléleten túllépve világosabban látták a történelemalakítás drámaiságát, sőt tragikumát.

A XVIII. századi *racionalista* és *erkölcsközpontú* haladáselméletek egy fiatal társadalmi osztály erőteljes optimizmusának, hatalomra kész jövő-reirányultságának feleltek meg. Ezért a felvilágosodás jelentős politikai nevelő szerepet játszott a múlt századi Európa forradalmi mozgalmainak előkészítésében.

Ma ezzel szemben a haladás-eszmék problematizálódásának korát éljük. A nem marxista filozófiai és társadalmi gondolkodásban dívó nézetek szerint a haladás tudománytalan fogalomná vált, és többé nem felel meg századunk történelemfelfogásának. A haladáselvet széles fronton éri támadás, megpróbálják logikailag vagy módszertanilag lejártni. Persze ez a bíráló napjaink valóságából nő ki. A mi esetünkben a szocializmus és kapitalizmus mai szembenállásából, versenyéből. Ilyen értelemben sokatmondó Raymond Aron megjegyzése: „Ha valamely mozgás iránya nem

látható előre, hogyan lehet kinyilatkoztatni, hogy a szocializmus győzelme elkerülhetetlen?”

A marxí—lenini ideológia haladásszemlélete kétségkívül szöges el-
lentétben áll a polgári ideológiával, s mint ilyen optimista. Amikor a
kommunista mozgalom és ideológia optimizmusáról és jövőbe vetett hité-
ről beszélünk, nem naiv, szentimentális hitre, nem kincstári optimizmusra
gondolunk, hanem olyan önbizalomra, amely a történelem mozgástörvé-
nyeinek megbízható ismeretére támaszkodik.

Olyan hitvallásra, mely számol a lét kockázataival, irracionálisá-
val és abszurdításával. Mi sem világosabb, hogy ez nem lehet más, mint
józan és ugyanakkor *hősi* optimizmus. *Józan*, mert az objektivitás ne-
vében nem fogadja el a szép mítoszok illúzióit, a valóságot úgy akarja
megismerni, ahogy van, minden külső torzítás nélkül; *hősi*, mert bátran
szembenéz az alkotó cselekvés kockázatával, tudja, hogy abszolút módon
semmi sem garantálja a megkezdett cselekvés sikerét. De azt is tudja,
hogy a tudáson alapuló cselekvés az egyetlen alternatíva, ha meg akar-
juk őrizni és védeni embersorsunkat természet és társadalom közös uni-
verzumban. Vagyis, ha el akarjuk érni a földi élet emberi-társadalmi
meghatározottságba ágyazott csúcsát, melyet Marx *nembeli lényeknek*
nevezett, s melyet ma elvont formában a *quality of life* fogalmával je-
lölnek.

A társadalmi haladás fogalma gyakran szerepel a sajtóban, felszó-
lalásokban, leckékben, olyannyira, hogy azt mondhatnánk: bekerült mar-
xista gondolkodásunk vérkeringésébe. E fogalom elméleti kidolgozása
azonban még sok kívánnivalót hagy maga után. Pedig jól tudjuk, hogy a
határozatlan fogalmak vagy kategóriák használata zavart idézhet elő,
hátráltathatja a tudományos munkát. A fogalmak tudományos tartalmá-
nak gondos — marxista — körülhatárolása nélkül sokan, köztük szakem-
berek és értelmiségiek is, abba a hibába eshetnek, hogy a kérdést ek-
lektikusan közelítik meg.

A fentiek alapján megpróbálom megfogalmazni, miért tartom szük-
ségszerűnek, és milyen lehetséges funkciókkal látom beilleszhetőnek a
haladás-fogalmat a marxista társadalomdoktrína kategóriarendszerébe.

1. Elméletileg meg kell határozni azt a *sajátos társadalmi mozgás-
formát*, amelyen át a fejlődés az alacsonyabb rendűtől a felsőbb rendű
felé tart. A tagadás tagadásának törvénye egyetemes érvényű: a való-
ság és megismerés bármely területére kiterjed. Mi azonban ebből nem ve-
zethetjük le spekulatív módon a haladó mozgások meglétét sem a tár-
sadalomban, sem a világegyetem bármely részterületén. Minden ehhez
hasonló vállalkozás csak egyfajta idealista jellegű racionalizmushoz ve-
zetne. A társadalmi haladás eszméje tartalmazza ugyan a tagadás taga-
dásának mozzanatát, de új, csak a történelmi valóságból levezethető ele-
mekkel egészíti ki, s ezzel már túl is lépi az említett törvényt. Ilyen új
mozzanatok: a társadalmi élet különböző oldalainak egyetlen fejlődése,
a történelmi progresszió és regresszió kölcsönhatása, a társadalmi fejlő-
dés ellentmondásos jellege az antagonista társadalmi rendszerekben, az
egyik társadalmi rend másikkal viszonyított felsőbbrendűségének krité-
riuma. Egyedül a tagadás tagadásának törvényével tehát nem tudjuk
megmagyarázni az emelkedő irányú történelmi mozgást. Szükségünk van
tehát egy önálló kategóriára.

Még vannak, akik a történelmi materializmus kategóriáit csak mint a dialektika törvényeinek és kategóriáinak a konkretizálását fogják fel. Ez a felfogás nehezen fogadható el. Az ellentétek egységének és harcának törvényéből nem vezethető le spekulatív módon az osztályharc törvénye, mint ahogy a létből sem lehet levezetni a társadalmi létet. Az osztályharc törvényét megfogalmazva, Marx olyan eseményeket általánosított, amelyek szabályszerűen megismétlődnek az antagonistista típusú társadalmakban. Nála az ellentétek egységének és harcának törvénye csupán mint módszertani eszköz szerepel a társadalmi osztályviszonyok kutatásában.

Egyik társadalomtudományi kategóriával sem lehet helyettesíteni a történelmi fejlődés *irányát*, a régi és új kölcsönhatását, a társadalmi élet különböző oldalainak egyenetlen fejlődését a társadalmi haladás folyamatában.

2. Ugyanilyen téves volna azonban azt állítani, hogy a társadalmi haladás fogalmából le tudjuk vezetni az események *konkrét-történelmi* kibontakozását. A haladás ún. „egyetemes törvényéből“ kiindulva (lásd Comte, Spencer haladáselméletét) nem lehet a múlt egész történelmi folyamatát megmagyarázni, nem lehet előrelátni, milyen szerveződési formák felé tart a társadalom. Ezekről az elméletekről már rég kiderült, hogy hasznavehetetlenek. Meghamisítják a valóságot, akik azt állítják, hogy Marx a kommunizmus elkerülhetetlenségét a hegeli formulákból vezette volna le (pl. a tagadás tagadásának törvényéből). Lenin éppen abban látta Marx érdemét, hogy Marx félredobta „általában“ a társadalomról és „általában“ a haladásról szóló absztrakt és tartalmatlan fejtegetéseket, s alaposan, lépésről lépésre tanulmányozta az adott társadalmi-gazdasági alakulat konkrét történelmi fejlődését. Konkrét kutatások alapján jutott arra a következtetésre, hogy a társadalom fejlődésében a következő lépcsőfok csakis a szocializmus lehet. A filozófiai általánosságokat megvető szűk empiria hívei nem látják a fától az erdőt, nem látják, hogy a *dialektika*, a *történelmi materializmus*, illetve ezek törvényeinek és kategóriáinak igénybevétele nélkül nem lehet egy társadalmi-gazdasági alakulatot konkrétan tanulmányozni. Marx vállalkozásának sikere főként a társadalmi lét és tudat viszonyának tisztázásától függött, attól, hogy a társadalmi lét kategóriáit fel tudja-e fogni úgy, mint az emberek anyagi területének egy tevékenységét, s helyesen értelmezi-e a dialektikus tagadást. A történelmi kutatásoknak elengedhetetlenül szükségük van a *dialektika* módszerére ahhoz, hogy az események értelmezését tudják adni.

A haladás fogalma azok közé az *ésszerű absztrakciók* közé tartozik, amelyekről Marx a termelés általános fogalmával kapcsolatban tett említést. Ezek az absztrakciók lehetővé teszik, hogy átfogjuk az egész emberi történelem általános és közös vonásait. „A termelés általában absztrakció, de ésszerű absztrakció, amennyiben ténylegesen felszínre hozza és meghatározza azt, ami közös, és így megkímél bennünket az ismétlésektől.“

Az ilyen típusú absztrakciók nem tárják fel a konkrét történelmi fejlődést a maga teljességében, viszont felrajzolják a bonyolult történelmi út főbb vonalait. *Valójában* nem látszanak, hanem éppen a történelem eseményeinek határtalan egyéni sokféleségében válnak valósággá. Nyil-

vánvaló, abból, hogy általános *magában véve* nem létezik, nem vonható le az a következtetés, hogy az absztrakciók üres fikciók.

A társadalmi haladás fogalma kettős *módszertani* szerepet játszik: egyrészt egy társadalmi rendszer felsőbbrendűségének bizonyításában, másrészt a történelem korszakolásában. Megjegyezzük: a felsőbbrendűség kritériumaként nem elégedhetünk meg általánosságokkal, hanem a két társadalmi rendszer struktúráinak sokoldalú, empirikus elemzésére van szükség: a megoldás kulcsa pedig a termelőerők fejlettségi szintjében és a termelési viszonyok mibenlétében rejlik. A mi kutatásunknak nem kell a pozitivistákéhoz hasonlóan elvesznie az empirikus tények tömegében, és nem kell önkényesen kiválasztott szempontokba kapaszkodnia. Kutatásunk pontosan a kérdés lényegére irányul: a szocializmus (vagy más társadalmi-gazdasági rendszer) a kapitalizmussal (vagy más társadalmi-gazdasági rendszerrel) szemben tud-e magasabb fokú termelést és termelékenységet biztosítani vagy sem? Az új típusú termelési viszonyok jóval nagyobb teret nyújtanak-e a termelőerők fejlődésének vagy sem? Kiküszöböli-e a szocializmus az elidegenedést, megszünteti-e az ember egy-dimenziós voltát?

Ami a történelem korszakolását illeti, ez létfontosságú kérdés a történelemtudományok számára. Márpedig véleményünk szerint a társadalmi haladás, egy társadalmi rendszer felsőbbrendűségének kritériumai részben vagy teljesen egybeesnek a *történelem korszakolásának* kritériumával. A társadalmi haladás kritériumának pontos meghatározása nélkül tehát lehetetlen a történelem tudományos igényű korszakolása.

3. Végül a haladás kategória fontos politikai-nevelő és erkölcsi, vagyis ideológiai funkciót tölt be. A pesszimizmus filozófiájával, a „két-ségsbeesés csúcsaira szegzett“ gondolkodással a marxi—lenini ideológia *optimizmusát* állíthatjuk szembe. Nem oszthatjuk tehát azt az arisztokratikus szkepticizmust, amellyel egyes polgári ideológusok a haladó gondolkodók, valamint a tömegek társadalmi szerepét szemlélik. A tömegek, az ifjúság ideológiai felkészítése a haladás elméletének sokoldalú kidolgozását sürgeti. Egy ilyen gondos elemzés kimutatja, hogy nem a nyugati civilizáció az, ami halálra van ítélve, hanem a polgári társadalmi rendszer, hogy semmi emberi nem vész el a szocializmusban, sőt minden emberi érték szervesen beilleszkedik anyagi és szellemi kultúrájába.

A különböző polgári filozófiai áramlatokkal szemben a haladásra hivatkozni nem jelent visszatérést a régi felvilágosító eszmékhez. A haladás eszméje mögé bújva nem lehet nemlétezőnek nyilvánítani azokat az elmentmondásokat, problémákat, amelyekre méltán mutatnak rá a legjobb kortárs polgári szociológusok. A marxisták nem hisznek vakon abban, hogy a haladás mindenhatósága nevében a történelem minden titka leleplezhető. A haladás fogalma viszonylagos, nem húzható rá mindenre. A marxisták elismerik, hogy azok az ismeretek, amelyeket az utóbbi száz évben a történelemtudományról felhalmoztunk, nem véglegesek, javításra szorulnak. Nem esnek a másik végletbe, ha a régi fogalom nem felel meg az új tényeknek, akkor nem magát a fogalmat vetik el, hanem mindazt, ami rárakódott, s megújítják a fogalom tartalmát, azt az új felfedezésekhez idomítják. Ilyen megújulásra gyakran sor kerül a tudományok történetében, ebből nem kell feltétlenül szkeptikus, agnosztikus, szubjektivisták és idealista következtetéseket levonni. Tudomásul kell vennünk az abszo-

lüt és viszonylagos dialektikáját. Csak így érthetjük meg a megújulások szükségszerűségét, csak így tarthatjuk természetes folyamatnak, s ez megóv bennünket attól, hogy pánikba essünk, és hogy kétségbe vonjuk az emberi megismerés érvényességét.

A tudományos fogalomrendszer kidolgozása egyik tudományban sem, így a marxista szociológiában sem öncél. A tudomány embere azért akarja a társadalmi valóságot megismerni, mégpedig minél mélyebben, hogy megváltoztassa. Az elméleti gondolkodásnak kell a valóságot követnie, és nem fordítva. Minden tudománynak szüksége van viszonylag körülhatárolt kategóriák egyfajta logikai rendszerére. A tudományos törvényeket is kategóriákban fejezzük ki. Egy ilyen logikai rendszerben minden kategóriának megvan a maga helye.

Természetesen a társadalmi haladás marxista elméletének a rész-tudományok felhalmozott vagy lehetséges eredményeire kell támaszkodnia. Döntő szerepük van az emberrel foglalkozó tudományoknak, pontosabban gyors és sokoldalú fejlődésüknek. Miért? Elsősorban azért, mert egyedül éppen ezek az emberrel foglalkozó diszciplínák képesek információikkal teljes egészében befogni a társadalmi cselekvés egyre táguló erőterét. Másodsorban azért, mert a humanizmus valódi, a régi megközelítések szentimentalizmusát és elvontságát meghaladó kódexét csak az ember és társadalom elmélyült, tudományos megismerésére lehet alapozni.

Csak a fenti tudománykomplexum erőteljes előrelépése tárja fel az ember bio-pszichoszociális természetének titkait, s teszi lehetővé, hogy az ember az eddiginél pontosabban lássa előre, milyen következményekkel járnak a mikro- és makroközösségek sorsát irányító döntései.

Ez az előrelépés annál inkább időszerű, hogy éppen válaszüton áll a civilizációnk. Mint a *The Limits to the Growth* nagyon helyesen megállapítja, ez a tudománycsoport léphet és lép majd fel a „vak progresszióval” szemben. Meggyőződésünk, hogy ez a tudománycsoport csak a kommunizmus talaján tud majd igazán kibontakozni, s erejéhez mérten bevilágítani a haladás útjait.

Kozma István: Hírek egy más planétáról (fémdomborítás)

